

TERÖR YOKLUĞU VE EKONOMİK BÜYÜME DEĞİŞKENLERİNİN TURİST VARIŞLARINA ETKİSİ: MENA ÜLKELERİ ÖRNEĞİ

THE EFFECT OF ABSENCE OF TERRORISM AND ECONOMIC GROWTH VARIABLES ON TOURIST ARRIVALS: THE CASE OF MENA COUNTRIES

ОТСУТСТВИЕ ТЕРРОРА И ВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА НА КОЛИЧЕСТВО ТУРИСТОВ: ПРИМЕР СТРАН MENA

Muhammet Nimet ÇAVUŞ*

ÖZ

Bu çalışma, MENA bölgesinde yer alan 15 ülkede ekonomik büyüme, siyasi istikrar ve şiddet/terör yokluğu göstergesinin turist varışları üzerindeki etkisini incelemektedir. Çalışma kapsamında kullanılan veri seti, 2002-2023 yılları arasındaki 22 yıllık süreci kapsamaktadır. Araştırmanın amacı, belirlenen 15 MENA ülkesi için turist varışları üzerinde siyasi istikrar ve şiddet/terör yokluğu göstergesi ile ekonomik büyümeyi uygun panel veri modeli ile analiz etmektir. Literatür taraması sonucunda, çalışmada oluşturulan modelin daha önce tahmin edilmediği görülmüştür. Araştırma modelinin tahmini için uygun panel veri modelinin belirlenmesi amacıyla yatay kesit bağımlılığı testi, birim kök testleri, Hausman testi, heteroskedastisite testi ve otokorelasyon testi uygulanmıştır. Bu varsayım testleri sonucunda, modelde birimler arası yatay kesit bağımlılığı, heteroskedastisite ve birinci dereceden otokorelasyon olduğu belirlenmiştir. Bu nedenle, araştırma modelinin tahmininde bu varsayımları karşılayan Esnek Genelleştirilmiş EKK (FGLS) tahmincisi kullanılmıştır. Model tahmin sonuçlarına göre, siyasi istikrar ve şiddet/terör yokluğu göstergesindeki ve ekonomik büyümeye ilişkin artışlar, MENA ülkelerine yönelik turist varışlarını arttırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik büyüme, Terör yokluğu, Turist varışları, MENA, Panel veri analizi

ABSTRACT

This study examines the impact of economic growth, political stability, and the absence of violence/terrorism on tourist arrivals in 15 countries within the MENA region. The dataset used in the study covers a 22-year period from 2002 to 2023. The aim of the study is to analyze the effects of political stability, the absence of violence/terrorism, and economic

* **ORCID:** [0000-0003-0860-7643](https://orcid.org/0000-0003-0860-7643), Dr. Öğr.Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Didim Meslek Yüksekokulu, Turizm ve Seyahat Hizmetleri Bölümü, mncavus@adu.edu.tr
Kaynak Gösterim / Citation / Цитата: Çavuş, M. N. (2025). TERÖR YOKLUĞU VE EKONOMİK BÜYÜME DEĞİŞKENLERİNİN TURİST VARIŞLARINA ETKİSİ: MENA ÜLKELERİ ÖRNEĞİ. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* (65), 22-34. **DOI:** [10.17498/kdeniz.1630081](https://doi.org/10.17498/kdeniz.1630081)

Terör Yokluğu ve Ekonomik Büyüme Değişkenlerinin Turist Varışlarına Etkisi...

growth on tourist arrivals in the selected 15 MENA countries using an appropriate panel data model. The literature review indicates that the model developed in this study has not been previously estimated. To determine the appropriate panel data model for estimating the research model, cross-sectional dependence tests, unit root tests, the Hausman test, heteroskedasticity tests, and autocorrelation tests were conducted. The results of these assumption tests indicate the presence of cross-sectional dependence, heteroskedasticity, and first-order autocorrelation. Therefore, the Flexible Generalized Least Squares (FGLS) estimator, which accounts for these assumptions, was employed to estimate the research model. According to the estimation results, an increase in political stability, the absence of violence/terrorism, and economic growth leads to an increase in tourist arrivals to MENA countries.

Keywords: Economic growth, Absence of terrorism, Tourist arrivals, MENA, Panel data analysis

АННОТАЦИЯ

В данном исследовании анализируется влияние экономического роста, политической стабильности и отсутствия насилия/терроризма на туристические потоки в 15 странах региона MENA. Используемый набор данных охватывает 22-летний период с 2002 по 2023 годы. Цель исследования — проанализировать влияние политической стабильности, отсутствия насилия/терроризма и экономического роста на количество прибывающих туристов в 15 выбранных странах MENA с использованием соответствующей модели панельных данных. Обзор литературы показал, что разработанная в данном исследовании модель ранее не была оценена. Для выбора подходящей модели панельных данных были проведены тесты на зависимость между срезками, тесты на единичные корни, тест Хаусмана, тест на гетероскедастичность и тест на автокорреляцию. Результаты этих тестов выявили наличие зависимостей между срезками, гетероскедастичности и автокорреляции первого порядка. В связи с этим для оценки модели использовался метод гибких обобщенных наименьших квадратов (FGLS), который учитывает данные предположения. Согласно результатам оценки модели, увеличение политической стабильности, отсутствие насилия/терроризма и экономический рост способствуют увеличению туристического потока в страны MENA.

Ключевые слова: Экономический рост, Отсутствие террора, Туристические потоки, MENA, Панельный анализ данных

1. GİRİŞ

Turizm sektörü, dünya genelinde ekonomik kalkınmanın önemli bir bileşeni olarak kabul edilmektedir. Turizm sektörü, ekonomik kalkınma ve sosyal gelişime katkı sağlayan stratejik bir alan olarak akademik ve politik çevrelerin dikkatini çekmektedir. Bu sektör, ülkelerin cari dengelerine olumlu etkilerde bulunmakta, istihdam yaratmakta ve doğrudan yabancı yatırımları teşvik etmektedir (Tutar, Alpaslan, Tutar & Erkan, 2013; Akar, 2021; Gidey, 2021; Gaberli & Akdeniz, 2024). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde turizm, yabancı yatırımları artırma, iş imkanları yaratma ve dış ticaret dengelerini iyileştirme potansiyeline sahiptir. Ancak, turizm sektörünün gelişimi çoğu zaman çeşitli sosyal, politik ve ekonomik faktörlerin etkisine açık olmuştur. Bu faktörler arasında siyasi istikrar, şiddet ve terör olayları ile ekonomik büyümeye ilişkin dinamikler, turizm faaliyetlerini özellikle hassas bölgelerde çok çarpıcı biçimde etkileyebilmektedir (Neumayer, 2004; Saha & Yap, 2014).

Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesi (Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Cezayir, Fas, Filistin, Irak, İran, İsrail, Katar, Kuveyt, Libya, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan,

Suriye, Tunus, Umman, Ürdün, Yemen), jeopolitik önemi, zengin tarihi ve kültürel mirasıyla turizm potansiyeli yüksek bir coğrafyayı kapsamaktadır. Ancak bölge, son yıllarda siyasi istikrarsızlık, iç ve dış çatışmalar, ekonomik dalgalanmalar ve terör olayları gibi pek çok olumsuz durumla karşı karşıya kalmıştır. Bu olumsuzluklar, turist varışları üzerindeki etkileriyle bölge ülkelerinin turizm gelirlerinde kayıplara neden olmuş ve ekonomik kalkınma hedeflerini sekteye uğratar hale gelmiştir. Bu olgular turistlerin seyahat kararlarını önemli ölçüde etkileyerek, bölgedeki turizm faaliyetlerinin dalgalanmasına yol açmaktadır (Baker, 2014).

Terör olayları, bireylerin güvenlik algısını olumsuz yönde etkileyerek turizm hareketliliğini sınırlandırmaktadır. Turistlerin bir destinasyonu tercih etmesindeki temel unsurlarından biri olan güvenlik, MENA ülkelerinde yaşanan terör olaylarıyla birlikte önemli bir sorun haline gelmiştir. Bununla birlikte, ekonomik büyümeye ilişkin veriler, MENA ülkelerinin turizm sektöründeki performansının çeşitli ekonomik dinamiklerle nasıl etkileşime girdiğini anlamak için önemli bir gösterge sunmaktadır.

Birçok gelişmekte olan ülkenin ekonomik büyümesi, gelişmekte olan dünyada sıklıkla görülen siyasi istikrarsızlığın bu bölgelere gelen ziyaretçi akışlarını nasıl etkilediğini nicel olarak incelemeye çalışan az sayıda çalışma vardır. Güvensizlik, şiddet ve turizm arasındaki bu kesişimi inceleyen ampirik analizler, dünyanın belirli bölgelerine odaklanmak yerine öncelikle küresel eğilimleri belirlemektedir. Bu noktada, olumsuz siyasi gelişmeler ile uluslararası ziyaretçi akışları arasındaki bağlantıya ilişkin MENA'ya özgü ampirik araştırmalar öncelikle terörizme odaklanmaktadır. Bu çalışma ise, MENA ülkelerinde siyasi istikrar ve şiddet/terör yokluğu göstergesi ve ekonomik büyümenin turist varışları üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Özellikle, turizm hareketliliğine yönelik bu iki önemli faktörün zaman içinde etkilerinin çözümlenmesi, bölge ülkelerinde turizm stratejilerinin ve politikalarının yeniden şekillendirilmesi için değerli bir çıkarım sunabilir. Aynı zamanda, bu çalışma, MENA bölgesinin kalkınma hedeflerine ulaşması için turizm sektörü üzerine odaklanılması gereken kritik noktaların belirlenmesine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Bu bağlamda, çalışmada öncelikle turizm ile siyasi istikrar, şiddet/terör yokluğu ve ekonomi arasındaki ilişki literatür çerçevesinde ele alınmış, ardından siyasi istikrar ve terör yokluğu ile ekonomik büyümenin turist varışları üzerindeki etkileri ampirik bir çerçevede incelenmiştir. Elde edilen bulgular ışığında bölgeye özgü politika önerileri geliştirilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Turizm, ekonomik büyümeye katkısı ve istihdam yaratma potansiyeli nedeniyle akademik literatürde genç bir araştırma alanı olarak giderek daha fazla ilgi görmektedir. Özellikle, turizm sektörü üzerinde terör olaylarının ve ekonomik büyümeye ilişkin değişkenlerin etkisini ele alan çalışmalar farklı bölgeler ve ülkeler üzerine yoğunlaşmıştır.

Ekonomik büyüme, ülkelerin turizm talebinde önemli bir belirleyici faktördür. Düşük gelirli ülkelerde, ekonomik büyüme ile birlikte artan altyapı yatırımları ve tanıtım faaliyetleri, turist sayısında artışa yol açmaktadır (Eugenio-Martin, Morales & Scarpa, 2004). Öte yandan, yüksek gelirli ülkelerde ekonomik büyüme, özellikle iç turizm yerine dış turizmi teşvik ederek küresel ölçekte seyahat hareketliliğini artırmaktadır (Bölen, 2018). Turizm talebi modeli, turistlerin seyahat tercihlerini belirleyen ekonomik, sosyal ve politik faktörlerin analizi üzerine odaklanmaktadır. Literatürde, ekonomik büyümeyle turizm talebi arasında genellikle pozitif bir ilişki olduğu vurgulanmıştır. Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002), ekonomik açıdan büyüme gösteren ülkelerin turizm talebini arttırdığını belirtmiştir. Bahar ve Bozkurt (2010), gelişmekte olan ülkelerin turizmi ile ekonomik büyümesi arasında

Terör Yokluğu ve Ekonomik Büyüme Değişkenlerinin Turist Varışlarına Etkisi...

pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu ve bu ilişkinin uzun vadede etkili olduğunu belirlemişlerdir.

Terör olayları, turizm sektörünü olumsuz etkileyen en önemli faktörlerden biridir. Enders, Sandler ve Parise (1992), terör eylemlerinin turizm gelirleri üzerinde uzun vadeli etkiler bıraktığını ve özellikle risk algısını artırarak turist varışlarını azalttığını göstermiştir. Sönmez ve Graefe (1998), terörün turizm üzerindeki etkilerini analiz ederken, özellikle uluslararası turistlerin güvenlik kaygıları nedeniyle riskli bölgelere seyahat etmekten kaçındıklarını vurgulamıştır. Bu durum, turizm talebinde ciddi dalgalanmalara yol açmakta ve ülkelerin ekonomik performansını doğrudan etkilemektedir. Güvenlik tehditlerinin turistlerin destinasyon tercihlerini çok belirgin bir şekilde etkilediği literatürde pek çok çalışma ile ortaya konmuştur (Lepp & Gibson, 1996; Küçükaltan, 2012; Bayhan & Ünlüönen, 2016; Karl, Muskat & Ritchie, 2020; Karataş & Şahin, 2023). Terör olayları, turist davranışları üzerinde caydırıcı bir etki yaratmakta ve turizm gelirlerinde belirgin azalmaları tetiklemektedir. Enders ve Sandler (1991) tarafından yapılan çalışma terörün turizm sektörü üzerindeki negatif etkilerini ilk detaylı inceleyen çalışmalar arasında yer almaktadır. Drakos ve Kutan (2003) terörizmin İsrail, Yunanistan ve Türkiye'deki turizmi nasıl etkilediğini incelemişler ve İsrail ve Türkiye örneğinde, yerel terörizmin uluslararası varışlar üzerindeki etkisinin negatif olduğunu ve %95 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu belirlemişlerdir. Yunanistan'da da terörizm ve turizm arasında negatif ilişki olduğu ve bu ilişkinin %90 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu tespit etmişlerdir. Edmonds ve Mak (2006) tarafından yapılan çalışmada 11 Eylül Saldırısı'nın ardından Hawai ve Japonya'da turist harcamalarının azaldığı ortaya konmuştur. Basu ve Marg (2013) tarafından yapılan çalışmada Mısır, Lübnan ve Ürdün'de 1997-2007 döneminde turizm gelirlerinin terör olaylarından olumsuz yönde etkilendiği belirlenmiştir. Bassil, Saleh ve Anwar (2017) tarafından yapılan çalışmada 1995-2007 dönemine ilişkin aylık veriler kullanılarak terörizmin Lübnan, Türkiye ve İsrail'e yönelik turizm talebi üzerindeki etkisini ölçmek amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda bir ülkedeki terörizmin yalnızca o ülkeye değil, aynı zamanda diğer ülkelere de turist varışlarını etkilediği ortaya konmuştur. Turistlerin Lübnan ve Türkiye turizm pazarlarını ikame olarak gördükleri sonucuna ulaşılmıştır.

MENA bölgesi, sahip olduğu zengin kültürel ve tarihi mirasla önemli bir turizm destinasyonu olmasına karşın, güvenlik sorunları nedeniyle bu potansiyeli tam anlamıyla kullanamamaktadır. Neumayer (2004) tarafından yapılan çalışmada, özellikle 2011'deki Arap Baharı sonrası dönemde, bölgede artan siyasi istikrarsızlık ve terör olaylarının turizm sektörünü olumsuz etkilediği vurgulanmıştır. Ancak ilginçtir ki, Neumayer'in modeli, örneklem uluslararası ziyaretçilerden elde edilen gelire büyük ölçüde bağımlı olan ülkelerle sınırlandırıldığında, siyasi istikrarsızlık ile turizm arasında önemli bir korelasyon öngörmemektedir. Neumayer, bu beklenmeyen sonucun, uluslararası ziyaretçilere büyük ölçüde bağımlı olan ülkelerin genellikle Mısır'daki Büyük Piramitler gibi ikame edilemeyen turist destinasyonlarına sahip olmasından kaynaklandığını savunmaktadır. Sonuç olarak, siyasi istikrarsızlığın yaygınlığına rağmen turizm talebi nispeten esnek olmayan bir yapıda kalmaktadır. Neumayer, turizm talebinin turizm bağımlı ülkelerdeki şiddete, turizme daha az bağımlı olan ülkelere göre farklı tepki verdiğini ortaya koysa da, çalışmanın küresel odağı, MENA gibi belirli bölgelerle sınırlı uygulanabilirliğini kısıtlamaktadır. Neumayer, siyasi istikrarsızlığın dünyanın belirli bölgelerine gelen uluslararası ziyaretçi akışlarını nasıl etkilediğini incelemek için daha fazla araştırma yapılmasını talep etmekte ve politika ile turizmin kesiştiği nokta üzerine alan çalışmalarına ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır.

Son yıllarda yapılan çalışmalar da bu bağlamda dikkat çekicidir. Özcan ve Özmen (2016), MENA ülkelerinde terör faaliyetleri ile turizm arasında negatif ve anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Reeves (2019), şiddet olaylarının turizm talebi üzerindeki

etkisini MENA ülkeleri bazında analiz etmiş ve bu bölgede istikrarsızlıkların uzun vadeli zararlarına işaret etmiştir. Usman, Alola ve Ike (2023), yaptıkları çalışmada 1995-2017 döneminde MENA ülkelerinde iç ve dış çatışmaların gelen turizm talebi üzerinde negatif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlar ve çatışma olaylarını azaltmak için politika önlemleri alınmazsa MENA ülkelerindeki ekonomik büyümede gerileme yaşanabileceğini belirtmişlerdir.

Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) 2017 raporu, MENA ülkelerinin turizm potansiyelini yükseltmek için politik istikrarın sağlanması ve yatırım ortamının iyileştirilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Ocak 2024'te John Bluedorn ve Lone Christiansen rehberliğinde Vizhdan Boranova, Filippo Gori, Bashar Hlayhel, Colombe Ladreit, Borislava Mircheva ve Thomas Piontek tarafından hazırlanan "IMF Regional Economic Outlook Update MENA" raporunda MENA bölgesi için ekonomik görünümün oldukça belirsiz olduğu ve risklerin yeniden ortaya çıktığı ileri sürülmüştür. Bölgedeki çatışmaların Gazze ve İsrail'in ötesine yayılmasının yanı sıra Kızıldeniz'deki aksaklıkların yoğunlaşmasının, bölgenin ticaret ve turizmi açısından ciddi ekonomik etkilere yol açabileceği vurgulanmıştır. Tüm bunlar, turizm talebinin MENA bölgesindeki çatışma ve şiddet unsurlarına duyarlı olduğunu desteklemektedir.

Terörün turizmde yarattığı hızlı değişimin bir örneği, Mısır üzerinden verilebilir. Mısır'a ve daha az ölçüde Türkiye'ye gelen Rus turist akışı 2015 yılında aniden sona ermiştir. O yıl, Sina Yarımadası'ndaki Şarm El Şeyh yakınlarında bir Rus uçağı terörist bir grup tarafından düşürülmüştür. Bu ve ilgili terörist faaliyetler, Rusya ve birkaç Avrupa ülkesinden Mısır'a uçuşların yasaklanmasına neden olmuştur. Bu yasak, bu ülkelerden bazıları tarafından ancak yakın zamanda kaldırılmıştır (UNWTO, 2016a). Mısırlı turist sayısı, Mısır hükümetinin durumu hafifletme ve ülkeye güvenli bir destinasyon olarak güveni yeniden sağlama çabalarına rağmen, 2014 yılında seviyelerinin yarısından azına düşmüştür (Tomazos, 2017). Tunus tatil köyleri, Haziran 2015'te çoğunluğu İngiliz turistlerden oluşan 39 kişinin bir plajda katledilmesinin ardından turist ziyaretlerinde büyük bir düşüş yaşanması bakımından benzer bir kader yaşamış ve Libya, Muammer Kaddafi'nin devrilmesinden bu yana turizmden söz edilemez hale gelmiştir. Libya, Mısır veya Tunus kadar coşkuyla turizmi benimsememiştir. Bu durum, dört on yıllık liderinin karmaşık entrikalarını ve Batı turizmini muhafazakar bir Arap İslam ulusuna kabul etmenin zorluklarını yansıtmaktadır. Ülkenin modernleşmesinin ayrılmaz bir parçası olarak görülen turizm, Kaddafi'nin iktidarı sırasında çok az gelişmiş durumdaydı (Jones, 2010). Onun ölümü, Libya'ya gelen turizmin ortadan kalkmasının nedeni değildir; ancak doğrudan onun düşüşünü izleyen iç çatışmaya ve terörizme yol açmıştır.

Son yıllarda MENA'yı etkileyen çatışmaların bir dizi nedeni vardır. Bunlardan biri de rejim değişikliğidir. Irak'ta Saddam Hüseyin ve Libya'da Kaddafi'nin devrilmesi (Jones 2010), İran Şahı'nın daha önce devrilmesi (1979) ve yerine Ayetullah Humeyni'nin geçmesi (Baum & O'Gorman 2010), bu ülkelerde büyük bir çalkantı ve değişime yol açmıştır ve ardından turizmde bir düşüş yaşanmıştır. Suriye'de Devlet Başkanı Esad'ı devirme çabaları, ülkede birkaç yıldır çatışmalara yol açmıştır. "Arap Baharı" hareketi aracılığıyla MENA'daki güçlü liderlerin ortadan kalkması, istikrarsızlığa, huzursuzluğa ve birçok durumda ayaklanmaya ve iç ve sıklıkla askeri çatışmalara yol açan güç boşluklarına neden olmuştur. Bu çatışmaların etkilenen ülkelere yönelik turizm üzerindeki etkileri, ziyaret rakamlarında (UNWTO 2016b), havayollarının ve tur şirketlerinin bu ülkelerdeki operasyonlarını kapatıp müşterilerini başka bölgelere taşımasında ve binlerce toplulukta yaşanan büyük istihdam ve gelir kaybında görülebilmektedir. Afganistan gibi turizmin önemli bir ekonomik sektör olmadığı ülkeler bile, heyecan ve risk alma eğilimi olan çok az sayıda kişi dışında turist ziyaretinin sonunu görmüştür (Laderman 2013).

Terör Yokluğu ve Ekonomik Büyüme Değişkenlerinin Turist Varışlarına Etkisi...

Batıdaki Fas ve doğudaki Körfez Devletleri, çatışma ve şiddet sorunlarından kurtulmuş gibi görünmektedir. Fas örneğinde, belki de coğrafi olarak popüler Orta Doğu anlayışından uzak olması ve çok az huzursuzluk olayı yaşandığı içindir. Körfez'de, Abu Dabi ve Dubai emirlikleri, çatışma veya dini aşırılıktan kaynaklanan herhangi bir kesinti olmaksızın turizmde şimdiye kadar sürekli büyüme gören bu bölgenin başarılı bir parçası olmuştur. Bunun nedeni, bir dizi faktörün birleşimi olabilir. Bu nedenlerden birincisi turistlerin konaklaması ve eyaletler içindeki yerleşim bölgelerindeki faaliyetleri, ikincisi muhalefet veya çatışmanın derhal bastırılmasıyla sağlanan güçlü güvenlik ve üçüncüsü, hem havayolları hem de kendi ülkelerinde turizmin destekleyicileri olarak son derece başarılı olan çok popüler devlet havayollarının (Emirates, Gulf Air ve Etihad) yaratılması şeklinde olabilmektedir (Butler, 2019).

Literatürde turizm, terör ve ekonomik büyüme ilişkisine dair birçok çalışma bulunmakla birlikte, bu çalışmaların MENA ülkelerine odaklanan kapsamlı bir analiz sunmadığı görülmektedir. Özellikle terör olaylarının bölgesel düzeyde turizm sektörüne etkisi ile ekonomik büyüme arasındaki etkileşimlerin daha kapsamlı incelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışma, MENA ülkelerindeki mevcut literatür boşluğunu doldurmayı ve bölgenin turizm sektörü ile ekonomik büyüme potansiyelini daha iyi anlamayı amaçlamaktadır.

3. VERİ SETİ VE MODEL

Araştırmada kullanılan değişkenlere ilişkin açıklamalar Tablo 1'de verilmiştir

Tablo 1. Değişken açıklamaları

Değişken kısaltması	Değişkenler	Açıklaması	Kaynak
lnTA	Turist Varışları	Turist varışı verilerinin doğal logaritması alınmış hali	UNWTO
TY	Siyasi İstikrar Olması ve/veya Şiddet/Terör Yokluğu Göstergesi	-2,5 ile +2,5 arasında değer alır.	World Bank
EB	Ekonomik Büyüme	Gayrisafi yurtiçi hasılanın yıllık büyüme oranı	World Bank

Araştırmaya dahil edilen değişkenlerin zaman aralığı 2002-2023 dönemini kapsamaktadır. Araştırmanın ülke örnekleme 15 seçilmiş MENA ülkesinden oluşmaktadır. Araştırmaya dahil edilen MENA ülkeleri "Cezayir, Bahreyn, Mısır, İran, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Birleşik Arap Emirlikleri, Fas, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Suriye ve Tunus"tur. Ülke ve zaman aralığı seçimi yapılırken verilerine ulaşılabilen ülkeler ve yıllar dikkate alınmıştır. Araştırma modelinin belirlenmesinde literatür taraması yapılarak Eşitlik 1'de verilen denklem oluşturulmuştur:

$$\ln TA_{it} = \beta_0 + \beta_1 TY_{it} + \beta_2 EB_{it} + u_{it} \quad (1)$$

Eşitlik 1'de $i=1, 2, \dots, N$ yatay kesit (birim, ülke) sayısını ve $t=1, 2, \dots, T$ zaman boyutunu göstermektedir. TY_{it} değişkeni, i. ülkenin t yılındaki siyasi istikrara sahip olma durumu ve/veya şiddet/terör yokluğu durumunu göstermektedir. EB_{it} değişkeni, i. ülkenin t yılındaki ekonomik büyüme oranını ve $\ln TA_{it}$ değişkeni ise, i. ülkenin t yılındaki turist varış sayılarının logaritması alınmış halini göstermektedir.

4. AMPİRİK BULGULAR

4.1. Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırmadaki değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler

Değişkenler	Gözlem sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Uç Değerler	
				Min.	Maks.
lnTA	330	15,10	0,91	11,77529	17,12678
TY	330	-0,45	0,96	-2,965177	1,598263
EB	330	3,42	4,95	-26,33902	26,17025

Tablo 2 incelendiğinde *lnTA* değişkeninde gözlem sayısının 330 olduğu $\pm 0,91$ standart sapma ile 15,10 ortalamaya sahip olduğu tespit edilmiştir. *TY* değişkeninde gözlem sayısının 330 olduğu $\pm 0,96$ standart sapma ile -0,45 ortalamaya sahip olduğu belirlenmiştir. *EB* değişkeninde gözlem sayısının 330 olduğu $\pm 4,95$ standart sapma ile 3,42 ortalamaya sahip olduğu belirlenmiştir.

4.2. Uygun Modelin Belirlenmesine İlişkin Bulgular

Araştırmada belirlenen modelin tahmininde kullanılması gereken model belirlenirken bazı varsayım testleri uygulanmıştır. Bu testler, yatay kesit bağımlılığı testi, Hausman testi, heteroskedasite testi ve otokorelasyon testidir. Bu testlere ilişkin bulgular Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Yatay Kesit Bağımlılığı Testlerine İlişkin Bulgular

	Testler	Test İstatistiği	p
Yatay Kesit Bağımlılık Testleri	Breusch-Pagan LM	1292,849	0,000
	Pesaran CSD Testi	33,768	0,000
Tesadüfi etkiler modelini sabit etkiler modeline karşı sınanması	Hausman Testi	2,04	0,3610
Heteroskedasite	Levene, Brown ve Forsythe Testleri	$W_0=3,0180040$	0,0002215
		$W_{50}=2,1878143$	0,00818112
		$W_{10}=2,7297590$	0,0008054
Otokorelasyon	Bhargava vd. Durbin-Watson Test İstatistiği	0,84158333	Test istatistiği<Kritik Değer
	Balgaçi-Wu LBI Test İstatistiği	0,96437387	Test istatistiği<Kritik Değer

Tablo 3’te görüldüğü üzere Breusch-Pagan LM ve Pesaran CSD testleri sonucunda yatay kesit birimleri arasında bağımlılık olduğu belirlenmiştir ($p<0,05$). Diğer bir ifadeyle araştırmada incelenen ülkeler arasında bağımlılık olduğu söylenebilir. Tesadüfi etkiler modelini sabit etkiler modeline karşı sınamak için Hausman testi kullanılmıştır. Hausman testine ilişkin bulgular incelendiğinde gözlenemeyen değişkenlerin modeldeki diğer bağımsız değişkenlerle ilgisinin olmadığı ve “tesadüfi etkiler modeli”nin uygun olduğu belirlenmiştir ($p>0,05$). “Levene, Brown ve Forsythe” test istatistikleri (W_0 , W_{50} ve W_{10}) (14, 315) serbestlik dereceli “Snedecor F tablosu” ile karşılaştırılarak “birimlerin varyansları eşittir.” şeklinde oluşturulan sıfır hipotezi reddedilir. Dolayısıyla heteroskedasite vardır.

Terör Yokluğu ve Ekonomik Büyüme Değişkenlerinin Turist Varışlarına Etkisi...

Tesadüfi etkiler modelinde hata terimlerinde otokorelasyon olmaması varsayısını özellikle iktisadi çalışmalar açısından oldukça kısıtlayıcı bir varsayımdır. Otokorelasyon ihmal edilerek tahmin yapılırsa parametreler tutarlı fakat etkin olmamaktadır (Yerdelen-Tatoğlu, 2018). Bu durumda standart hatalar sapmalı olmaktadır. Bu nedenle tesadüfi etkiler modelinde de otokorelasyon varlığı sınanmalı ve olması durumunda uygun tahmin yöntemi ile model tahmin edilmelidir. Çalışmada tesadüfi etkiler modelinde otokorelasyonun test edilmesi için “Bhargava, Franzini ve Narendranathan Durbin-Watson Testi” ve “Baltagi Wu'nun Yerel En İyi Değişmez Testi” kullanılmıştır. “Bhargava Franzini ve Narendranathan Durbin-Watson” test istatistiği ve “Baltagi-Wu LBI” test istatistiği değerleri kritik değer olan 2'den küçük olduğundan tesadüfi etkiler modelinde birinci mertebeden otokorelasyon bulunmaktadır.

4.3. Panel Birim Kök Testlerine İlişkin Bulgular

Panel birim kök testlerinden hangisinin veriye uygun olduğu yatay kesit bağımlılığı testlerinin sonuçlarına göre belirlenmektedir. Yatay kesit bağımlılığının olduğu durumda uygulanacak birim kök testleri “İkinci Kuşak Panel Birim Kök Testleri”dir. Araştırmada $T=22$, $N=15$ yani $T>N$ durumu söz konusudur. Bu durumda uygun “ikinci kuşak panel birim kök” testlerinden biri “MADF panel birim kök” testidir. MADF birim kök testine ilişkin bulgular Tablo 4'te verilmiştir.

- H_0 : Seriler birinci farkta durağandır
 H_1 : Seriler düzeyde durağandır

Tablo 4. MADF birim kök testine ilişkin bulgular

Değişken	MADF istatistiği	Kritik Değer
lnTA	185,476	36,616
TY	239,849	36,616
EB	773,045	36,616

Tablo 4'te görüldüğü üzere MADF istatistiği kritik değerden büyük olduğu için %95 güven düzeyinde sıfır hipotezi reddedilir ve dolayısıyla seriler düzeyde durağandır.

4.4. Esnek Genelleştirilmiş EKK Tahmincisine İlişkin Bulgular

Tüm varsayım testleri değerlendirildiğinde incelenen modelde heteroskedasite, birimler arası korelasyon ve birinci mertebeden otokorelasyon olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumda heteroskedasite, birimler arası korelasyon ve tüm birimler için genel AR(1) korelasyonun olduğu durumda “Esnek Genelleştirilmiş EKK tahmincisi” kullanılarak araştırma modeli tahmin edilmiştir. İlgili bulgular Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Esnek Genelleştirilmiş EKK Tahmincisine İlişkin Bulgular

Bağımsız değişkenler	Katsayı	Standart Hata	Test İstatistiği	p
TY	0,0807	0,019	4,36	0,000
EB	0,0204	0,001	16,95	0,000
Sabit terim	15,043	0,170	88,25	0,000

Bağımlı değişken: $lnTA$
Gözlem sayısı=330
Wald chi2 (2)=312,58 Prob>chi2=0,0000
Kovaryans tahmini=120
Otokorelasyon tahmini=1

Tablo 5’te görüldüğü üzere Wald Ki-Kare testine ilişkin olasılık değeri %95 güven düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır ve bu tahmin edilen modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Tahminde “120 adet kovaryans” ve “1 adet otokorelasyon” katsayısı hesaplanmıştır. Bağımsız değişkenlere ait olasılık değerleri incelendiğinde ise %95 güven düzeyinde *TY* ve *EB* değişkenlerinin istatistiksel olarak anlamlı ($p < 0,05$) görülmüştür. Bağımsız değişkenlere ilişkin yorumlar şu şekildedir:

- *TY*: Siyasi İstikrar ve Şiddet/Terör Yokluğu Göstergesinde meydana gelen 1 birimlik artış MENA ülkelerine yönelik turist varışlarını yaklaşık %8 oranında artırmaktadır. Diğer bir ifadeyle MENA ülkelerinde terörün olmaması turist talebi üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.
- *EB*: Ekonomik büyümede meydana gelen %1 oranındaki bir artış MENA ülkelerine yönelik turist varışlarını yaklaşık %2 oranında artırmaktadır. Diğer bir ifadeyle MENA ülkelerinin ekonomik büyüme oranlarında meydana gelen artış o ülkelere yönelik turist talebini olumlu yönde etkilemektedir.

5. SONUÇ

Araştırma sonucunda Siyasi İstikrar ve Şiddet/Terör Yokluğu Göstergesinde meydana gelen 1 birimlik artışın MENA ülkelerine yönelik turist varışlarını yaklaşık %8 oranında artırdığı belirlenmiştir. Bu sonuç, MENA ülkelerine yönelik turist varışlarının yaklaşık %8 oranında artmasının, bölgedeki güvenlik ve politik istikrarın artışıyla ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, MENA ülkelerinde siyasi istikrarın güçlenmesi ve şiddet/terör olaylarının yokluğunun turizm üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Siyasi istikrarın sağlanması ve terörün olmamasının, turizm sektörüne olan etkisi üzerine yapılan birçok çalışma, güvenli ve istikrarlı ortamların turistlerin seyahat tercihlerini büyük ölçüde etkilediğini göstermektedir. Crouch ve Ritchie (1999), turizmin sosyal ve kültürel sürdürülebilirliğini artırmak için siyasi istikrarın sağlanmasının gerekli olduğunu savunmaktadır. Siyasi istikrarın yüksek olduğu bir bölge, turistler için güvenli bir ortam sağlar ve bu da turist varışlarını teşvik eder. Eilat ve Einav (2004), siyasi belirsizliklerin ve şiddet olaylarının, turist akışını olumsuz etkilediğini tespit etmişlerdir. Siyasi istikrarsızlık ve şiddet, özellikle terör saldırıları gibi olaylar, turizm sektörünü ciddi şekilde olumsuz yönde etkileyebilir. Drakos ve Kutan (2003), terörist faaliyetlerin, seyahat tercihleri üzerinde önemli bir olumsuz etki yarattığını ortaya koymuştur. Sönmez (1998) terör saldırılarının turizmi olumsuz yönde etkileyerek, turistlerin daha güvenli gördükleri bölgelere yöneldiğini belirtmektedir.

İstikrarlı ve güvenli bir ortamda turizm yalnızca turistlerin sayısını artırmakla kalmaz, aynı zamanda bölge ekonomisine de katkı sağlar. Baghirov (2023), turizmin özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümeyi destekleyen önemli bir sektör olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle, siyasi istikrarın sağlanması ve/veya terör yokluğunun turizmdeki artışa olan etkisi, yalnızca ziyaretçi sayısında değil, bölge ekonomisine katkıda da görülmektedir. Araştırmada ulaşılan ekonomik büyümede meydana gelen %1 oranındaki bir artışın MENA ülkelerine yönelik turist varışlarını yaklaşık %2 oranında artırmasına ilişkin sonuç da bu durumu destekler niteliktedir. Diğer bir ifadeyle MENA ülkelerindeki ekonomik büyüme, turist talebi üzerinde olumlu bir etki yaratmaktadır. Bu kapsamda MENA ülkelerinin ekonomik büyümesinin sürdürülebilir kılınması, turizmin gelişimini destekleyen önemli faktör olduğu söylenebilir. Ekonomik büyüme ile turizm arasındaki ilişki genellikle pozitif bir ilişki olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu ilişkinin ne kadar güçlü olduğu bölgesel koşullar, altyapı ve turizm politikalarına göre değişkenlik gösterebilmektedir. Literatürde ekonomik büyümenin, bir bölgeye olan turist akışını artıran önemli bir etmen olduğu sıkça vurgulanmaktadır. Dritsakı (2004), ekonomik büyüme ile

Terör Yokluğu ve Ekonomik Büyüme Değişkenlerinin Turist Varışlarına Etkisi...

turizm arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymuş ve büyüyen ekonomilerin daha fazla turisti cezbedtiğini savunmuştur. Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002) de benzer şekilde, ekonomik büyümenin turist varışlarını teşvik ettiğini, çünkü büyüyen bir ekonominin daha fazla harcama gücü, daha iyi turizm altyapısı ve gelişmiş hizmet sektörleri sunduğunu belirtmektedir. Kum, Aslan ve Gungor (2015), gelir seviyelerinin arttığı ülkelerde, turistlerin harcama potansiyelinin de yükseldiğini ve bunun turist sayısında artışa yol açtığını ortaya koymuştur. Ekonomik büyüme, hem yerel halkın harcama gücünü artırarak turizme yönelik talebi artırır hem de dışarıdan gelen turistlerin konaklama, yeme-içme ve eğlence gibi alanlarda daha fazla harcama yapmasını sağlar. Ekonomik büyüme genellikle turizm altyapısına yapılan yatırımlarla da ilişkilidir. Chen ve Chiou-Wei (2009), ekonomik büyümenin turizm sektörüne yapılan yatırımların artmasına yol açtığını, bunun da turist sayısının artışına neden olduğunu tespit etmiştir. Ekonomik büyüme, turistik altyapının iyileştirilmesi ve turizm sektöründeki hizmet kalitesinin artması için kaynak sağlar. MENA bölgesinde ekonomik büyüme ve turizm ilişkisi, bölgesel farklılıklarla şekillenebilir. MENA'nın bazı ülkeleri, örneğin Birleşik Arap Emirlikleri ve Katar, ekonomik büyümelerini turizmi teşvik etme amacıyla kullanırken, diğer ülkeler altyapı eksiklikleri, siyasi istikrarsızlıklar, terör saldırıları veya sosyal faktörler nedeniyle ekonomik büyümenin turizme etkisini sınırlayabilir. Tang ve Abosedra (2014), MENA bölgesinde ekonomik büyümenin özellikle turizme yönelik altyapı ve pazarlama yatırımlarıyla ilişkili olarak turist varışlarını artırabileceğini öne sürmüştür.

Bu sonuçlar, siyasi istikrarın ve şiddet/terör yokluğunun turizm açısından ne kadar kritik bir rol oynadığını doğrulamaktadır. MENA bölgesi, geçmişte ve günümüzde, siyasi istikrarsızlık, terör saldırıları ve iç savaşlar gibi olgularla sıkça karşılaşmıştır. Bu tür olumsuz faktörler, turistlerin bölgeye olan ilgisini azaltmış ve bazı MENA ülkelerinin turizm gelirlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu bağlamda terör yokluğundaki bir birimlik bir artışın turist sayısında %8'lik bir artışa neden olması, güvenlik ve siyasi ortamın turist akışındaki belirleyici rolünü bir kez daha ortaya koymaktadır. Bununla birlikte MENA ülkelerinde ekonomik büyüme ile turizm arasındaki ilişkiyi olumlu yöndedir, ancak turist sayısındaki yaklaşık %2'lik bir artış için ekonominin %1 oranında artmasına karşılık gelen etkinin görece küçük olduğu söylenebilir. Ekonomik büyüme, eğer turizm altyapısına ve hizmet kalitesine yeterli yatırım yapılmazsa, turist varışları üzerinde sınırlı bir etki yaratabilir. Yatırımlar yalnızca ekonomik büyüme ile paralel değil, aynı zamanda hedef kitleye yönelik stratejik planlama ile de uyumlu olmalıdır. Ekonomik büyümenin, yalnızca finansal değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel faktörlerle de ilişkili olduğu unutulmamalıdır. Özellikle MENA gibi bölgesel olarak çeşitli kültürel normlara sahip bir alanda, yalnızca ekonomik büyüme yeterli olmayabilir. Küresel ekonomik koşullar, döviz kuru dalgalanmaları ve pandemi gibi dışsal etmenler, ekonomik büyümenin turizme olan etkisini sınırlayabilir. Örneğin, ekonomik büyüme yaşansa bile küresel ekonomik durgunluk veya sağlık krizleri turist sayısında azalmaya neden olabilir.

Araştırma sonuçları kapsamında getirilen öneriler şu şekildedir:

- MENA ülkeleri, turizm güvenliğini sağlamak amacıyla uluslararası denetim mekanizmaları oluşturmalı ve turistler için özel güvenlik teşvik programları uygulamalıdır. Örneğin, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkeler, turistik bölgelerde özel güvenlik birimleri kurarak bu güveni artırabilir.
- MENA bölgesinde turizm destinasyonlarının güvenliği, özel sektöre ait turizm şirketleri ve hükümetlerin işbirliği ile daha etkili hale getirilebilir. Özellikle terörizmle mücadele için küresel ve yerel stratejiler geliştirilmelidir.
- MENA ülkeleri, ekonomik büyüme ile uyumlu olarak turizm pazarlama stratejilerini geliştirmelidir. Kültürel ve tarihi miraslar, doğa turizmi gibi

unsurlar ön plana çıkarılabilir. Küresel turizm pazarına hitap etmek için inovatif pazarlama stratejileri benimsenmelidir.

- Ekonomik büyüme ile çevresel ve kültürel dengeyi koruyan turizm politikaları oluşturulmalıdır. Böylece sürdürülebilir büyüme stratejileri hayata geçirilmelidir.
- MENA ülkelerinin yalnızca belirli bir turist kitlesine, örneğin lüks turizm, odaklanmak yerine, kültür turizmi, sağlık turizmi ve ekoturizm gibi çeşitli pazar segmentlerini hedeflemeleri, ekonomik büyümenin turizme olan etkisini artırabilir.

KAYNAKÇA

- Akar, G. (2021). Doğrudan yabancı yatırımlar ve turizm arasındaki ilişki: Türkiye örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (43), 191-204. <https://doi.org/10.30794/pausbed.741900>
- Baghirov, A. (2023). Turizm sektörü ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: OECD'ye dahil 7 Batı Avrupa ülkeleri üzerinden panel veri analizi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 15 (2), 140-177. <https://doi.org/10.55827/ebd.1341079>.
- Bahar, O. & Bozkurt, K. (2010). Gelişmekte olan ülkelerde turizm-ekonomik büyüme ilişkisi: dinamik panel veri analizi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 255-265.
- Baker, D. M. A. (2014). The effects of terrorism on the travel and tourism industry. *International journal of religious tourism and pilgrimage*, 2(1), 9, 58-67. <https://doi.org/10.21427/D7VX3D>
- Balaguer, J. & Cantavella-Jordá, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied Economics*, 34 (7), 877-884. <https://doi.org/10.1080/00036840110058923>
- Bassil, C., Saleh, A. S. & Anwar, S. (2017). Terrorism and tourism demand: a case study of Lebanon, Turkey and Israel. *Current Issues in Tourism*, 22(1), 50-70. <https://doi.org/10.1080/13683500.2017.1397609>
- Basu, K. & Marg, V.S. (2012), Impact of Political Instability and Terrorism in the Tourism Industry of Three Middle East Countries: An Economic Exploration. In *International conference on tourism, transport & logistic, UP organizer and publication Co, France*. http://www.ijbts-journal.com/images/main_1366796758/0002-Kaushik.pdf
- Baum, T.G. & O'Gorman, K.D. (2010). Iran or Persia: What's in a name? The decline and fall of a tourism industry. R.W. Butler, & W. Suntikul (eds.), *Tourism and Political Change içinde* (pp. 175-186). London: Routledge.
- Bayhan, İ. & Ünlüönen, K. (2016). Turist tercihlerinde güvenliğe ilişkin tutumlarının etkisi: bir alan araştırması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(56). <https://doi.org/10.17755/esosder.17240>
- Bölen, B. H. (2018). *Türkiye'de turizme dayalı büyüme hipotezinin tutarlılığı: Bölünmüş turizm piyasaları ile analiz*. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.
- Butler, R. W. (2019). Tourism and conflict in the Middle East, D. J. Timothy (ed.) *Routledge Handbook on Tourism in the Middle East and North Africa içinde* (pp. 231-240), New York: Routledge.
- Chen, C.-F. & Chiou-Wei, S.Z. (2009) Tourism expansion, tourism uncertainty and economic growth: new evidence from Taiwan and Korea. *Tourism Management*,

Terör Yokluğu ve Ekonomik Büyüme Değişkenlerinin Turist Varışlarına Etkisi...

- 30, 812-818. <http://dx.doi.org/10.1016/j.tourman.2008.12.013>
<http://dx.doi.org/10.1016/j.tourman.2008.12.013>
- Crouch, G.I. & Ritchie, J.R.B. (1999) Tourism, competitiveness, and societal prosperity. *Journal of Business Research*, 44, 137-152. [https://doi.org/10.1016/S0148-2963\(97\)00196-3](https://doi.org/10.1016/S0148-2963(97)00196-3)
- Drakos, K. & Kutan, A. M. (2003). Regional effects of terrorism on tourism: evidence from three Mediterranean countries. *Journal of Conflict Resolution*, 47, 621-641. <http://www.jstor.org/stable/3176222>
- Dritsakis, N. (2004). Tourism as a long-run economic growth factor: an empirical investigation for Greece using causality analysis. *Tourism Economics*, 10, 305-316. <https://doi.org/10.5367/0000000041895094>
- Edmonds, C. & Mak, J. (2006). Terrorism and Tourism in the Asia Pasific Region: Is Travel And Tourism in a New World After 9/11 ? *East-West Center Working Paper*, (86), 3-29. <http://hdl.handle.net/10125/3697>
- Eilat, Y. & Einav, L. (2004). Determinants of international tourism: a three-dimensional panel data analysis. *Applied Economics*, 36(12), 1315-1327. <https://doi.org/10.1080/000368404000180897>
- Enders, W. & Sandler, T. (1991). Causality between transnational terrorism and tourism: the case of Spain. *Terrorism*, 14(1), 49-58. <https://doi.org/10.1080/10576109108435856>
- Enders, W., Sandler, T. & Parise, G. F. (1992). An econometric analysis of the impact of terrorism on tourism. *Kyklos*, 45(4), 531-554. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.1992.tb02758.x>
- Eugenio-Martin, J. L., Morales, N. M. & Scarpa, R. (2004). Tourism and economic growth in Latin American countries: A panel data approach. *FEEM Working Paper No. 26.2004*. <http://ssrn.com/abstract=504482>
- Gaberli, Ü. & Akdeniz, A. (2024). Uluslararası turizm talebi ve cari işlemler dengesi ilişkisi: Akdeniz Havzası ekonomilerinden ampirik bulgular. *International Journal of Social Inquiry*, 17(3), 563-574. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1513357>
- Gidey, K. (2021). The effect of tourism on current account balance in Ethiopia. *Journal of African Development Studies*, 8(2), 5-20. <https://doi.org/10.56302/jads.v8i2.3257>
- IMF (2024). Middle East and North Africa: Conflict Compounding Economic Challenges. <https://www.imf.org/en/Publications/REO/MECA/Issues/2024/01/31/regional-economic-outlook-update-mena-january-2024>
- Jones, E. (2010). Arab politics and tourism: Political change and tourism in the Great Socialist Peoples' Libyan Arab Jamahiriya. R.W. Butler & W. Suntikul (eds), *Tourism and Political Change* içinde (108-119). Oxford: Goodfellow.
- Karataş, A. & Şahin, S. (2023). Turistlerin risk ve güvenlik algılarının algılanan değer ve destinasyon tercihine etkisi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 11 (1), 580-603. <https://doi.org/10.21325/jotags.2023.1208>
- Karl, M., Muskat, B. & Ritchie, B. W. (2020). Which travel risks are more salient for destination choice? An examination of the tourist's decision-making procepp. *Journal of Destination Marketing & Management*, 18, 100487. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2020.100487>
- Kum, H., Aslan, A. & Gungor, M. (2015). Tourism and economic growth: the case of next 11 countries. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(4), 1075-1081. <https://www.econjournals.com/index.php/ijefi/article/view/1655>
- Küçükaltan, D. (2012). *Terörizmin Hedefindeki Sektör Turizm(Kronolojik Bir Yaklaşım)*. Detay Yayıncılık.

- Laderman, S. (2013) ‘From the Vietnam War to the “war on terror”’: Tourism and the martial fascination. R.W. Butler ve W. Suntikul (eds.), *Tourism and War* (pp. 26–35). London: Routledge.
- Lepp, A. & Gibson, H. (2003). Tourist roles, perceived risk and international tourism. *Annals of Tourism Research*, 30, 606–624. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(03\)00024-0](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(03)00024-0)
- Neumayer, H. (2004). The impact of political violence on tourism: Dynamic cross-national estimation. *Journal of Conflict Resolution*, 48(2), 259-281. <https://doi.org/10.1177/0022002703262358>
- Özcan, C. C. & Özmen, İ. (2016). Terör ve turizm ilişkisinin karşılaştırmalı bir analizi: AB ve Mena örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(4), 69-83. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf/issue/27841/294661>
- Reeves, N. (2019). The impact of political instability on the tourism sector in the Middle East and North Africa. *The George Washington University Undergraduate Review*. 2, 93-107. [http://dx.doi.org/10.4079/2578-9201.2\(2019\).02](http://dx.doi.org/10.4079/2578-9201.2(2019).02)
- Saha, S. & Yap, G. (2014). The moderation effects of political instability and terrorism on tourism development: a cross-country panel analysis. *Journal of Travel Research*, 53, 509-521. <https://doi.org/10.1177/0047287513496472>
- Sönmez, S.F. (1998). Tourism, terrorism, and political instability. *Annals of Tourism Research*, 25(2), 416- 456. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(97\)00093-5](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(97)00093-5)
- Sönmez, S. F. & Graefe, A. R. (1998). Influence of terrorism risk on foreign tourism decisions. *Annals of tourism research*, 25(1), 112-144. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(97\)00072-8](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(97)00072-8)
- Tang, C. F. & Abosedra, S. (2014). The impacts of tourism, energy consumption and political instability on economic growth in the MENA countries. *Energy policy*, 68, 458-464. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2014.01.004>
- Tomazos, K. (2017). Egypt’s tourism industry and the Arab Spring. R.W. Butler & W. Suntikul (eds), *Tourism and Political Change* (ss. 214–229). Oxford: Goodfellow.
- Tutar, F., Alpaslan, C., Tutar, E. & Erkan, Ç. (2013). Turizm sektörünün istihdam üzerine etkileri. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 2(4), 14-27. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/84090>
- UNWTO (World Tourism Organization) (2016a) Compilation of UNWTO Declarations 1980–2016. Madrid: UNWTO
- UNWTO (2016b) Yearbook of Tourism Statistics 2010–2014, 2016 edn. Madrid: UNWTO.
- UNWTO (2017). Tourism key for economic growth and diversification in the MENA region. Erişim adresi: <https://www.unwto.org/archive/middle-east/press-release/2017-04-25/tourism-key-economic-growth-and-diversification-mena-region>
- Usman, O., Alola, A. A. & Ike, G. (2023). Inbound tourism demand elasticities of MENA countries: the role of internal and external conflicts. *International Journal of Emerging Markets*, 18(10), 4690-4706. <https://doi.org/10.1108/IJOEM-04-2021-0650>
- Yerdelen-Tatoğlu, F. (2018). *Panel Veri Ekonometrisi Stata Uygulamalı* (4. Baskı). Beta Yayınevi.